

- ¹ Виноградов В. В. // Вопросы языкознания. 1953. № 5. С. 6.
² Гл.: Арутюнова Н. Д. // Теория метафоры. М., 1990. С. 5—6.
³ Петров В. В. // Вопросы языкознания. 1988. № 2. С. 41.
⁴ Краковецька Г. О. // Мовознавство. 1976. № 6. С. 53.
⁵ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973. С. 193.
⁶ Прохорова В. Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке: Лекции по спецкурсу. М., 1980. С. 16.
⁷ Гл.: Даниленко В. П. // Русская речь. 1967. № 2. С. 59.

І. С. РОЎДА

СЕМАНТЫКА—СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЕ ПОЛЕ «ІНТЭНСІЎНАЕ ПРАЯЎЛЕННЕ ПРЫМЕТЫ» У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Функцыянальна-семантычны падыход да вывучэння мовы прадугледжвае апісанне лінгвістычных з'яў у напрамку ад зместу да формы. Пры гэтым не адмаўляецца і адваротны напрамак (ад формы да зместу)¹. Функцыянальна-семантычныя даследаванні, асабліва распаўсюджаныя ў апошнія дзесяцігоддзе, закранаюць у асноўным граматыку. Аднак не менш эфектыўнымі могуць быць апісанні і лексіка-словаўтваральных сістэм з апорай на тэорыю поля, прычым пры супастаўленні дзвюх моў.

Семантыка-словаўтваральнае макраполе «інтэнсіўнае праяўленне прыметы» уключае ў сябе некалькі палёў з канкрэтным словаўтваральным значэннем, кожнае з якіх аб'ядноўвае моўныя адзінкі аднаго словаўтваральнага тыпу. У артыкуле прыведзены толькі тры тыпы, рускім словам якіх (хоць бы часткова) у беларускай мове адпавядаюць лексічныя лакуны, запоўненыя аналітычнымі намінантамі. Прымета разумеецца не толькі як прымета прадмета, але і працэсуальная прымета і прымета прыметы.

Такім чынам, у кожным з разгледжаных ніжэй семантыка-словаўтваральных палёў фармант адпавядае некалькім (часцей за ўсё) сінанімічным рознаўзроўневым сродкам выражэння словаўтваральнага значэння ў беларускай мове. Падобны падыход да супастаўлення, які не абавязкова аналізуе сродкі выражэння менавіта словаўтваральнай ці лексічнай семантыкі, у некаторых лінгвістаў, якія размяжоўваюць прыкладны і тэарэтычны бакі ў кантрастыўных (супастаўляльных) апісаннях², характарызуецца як напрамак даследавання з ярка выражаным практычным значэннем. Адна мова ў такіх апісаннях з'яўляецца зыходнай, а іменная тая, у якой за аснову бярэцца пэўны апорны сродак, што можа мець некалькі сінанімічных сродкаў у іншай мове. Гэты падыход, у першую чаргу, звязаны з праблемамі білінгвізму, перакладу, інтэрферэнцыі, складання спецыяльных даведнікаў, слоўнікаў і да т. п.

У параўнанні з разгледжаным тэарэтычным падыход да супастаўляльных даследаванняў мае на мэце апісанне падабенстваў і адрозненняў у сітуацыі, калі выяўляюцца ўсе наяўныя сродкі выражэння агульнай семантыкі ў абедзвюх мовах. Іншымі словамі, аналізуюцца сродкі выражэння агульнай семантыкі не ў напрамку ад адной мовы да другой, а ў напрамку да дзвюх моў адначасова. На наш погляд, наўрад ці можна правесці выразную мяжу паміж гэтымі падыходамі як тэарэтычным і практычным, паколькі яны маюць шмат пунктаў сутыкнення, хоць іх наяўнасць, якая абумоўлівае адрозненні ў выніках даследавання, не бярэцца пад сумненне. Заўважым, што прыкладны падыход можа перарасці ў тэарэтычны, калі вырашыць пытанне з выяўленнем астатніх сродкаў выражэння аналізуемага значэння (пры іх наяўнасці) у зыходнай мове. Аналіз у такім выпадку можа быць праведзены па схеме «семантыка → мова А → мова Б → мова А». Такім чынам, два падыходы супастаўляльных апісанняў не выключаюць адзін аднаго, а ўзаемна дапаўняюць.

Разгледзім словаўтваральныя тыпы, фарманты якіх уваходзяць у семантыка-словаўтваральнае поле «інтэнсіўнае праяўленне прыметы».

1. Словаўтваральны тып дзеясловаў з фармантам *раз-/рас-*, якія маюць значэнне дзеянне, названае матывавальным дзеясловам, выканаць з вялікай інтэнсіўнасцю³.

Словам гэтага тыпу могуць адпавядаць лексічныя лакуны, запоўненыя аналітычнымі намінатыўнымі сродкамі: рус. *разобидеть* – бел. *моцна пакрыўдзіць*, рус. *разобидеться* – бел. *моцна пакрыўдзіцца*, рус. *раздушить* –

ся – бел. *моцна надушыцца*, рус. *растомить* – бел. *вельмі стаміць*. Словаўтваральнае значэнне ў беларускай мове выражаецца дэрывацыйным словам³ *моцна (вельмі)*, якое выконвае тую ж функцыю, што і словаўтваральны фармант *раз-/рас-*. Натуральна, што гэта заўважаецца з дапамогай супастаўлення ў напрамку ад рускай мовы да беларускай. Працілелы напрамак супастаўлення (ад беларускай мовы да рускай) дае магчымасць звярнуць увагу і на тое, што фармант *раз-/рас-* у сваю чаргу выконвае фактычна тую ж функцыю, што і слова *моцна (вельмі)*, – намінатыўную. Падмацоўвае гэтую функцыю і сінонім марфемы – слова *очень (раз- + обидеть = очень + обидеть)*. Розніца, праўда, заключаецца ў тым, што рэалізаваць указаную функцыю фармант можа толькі ў складзе слова, а не самастойна, г. зн. у адрозненне ад паўназначнага слова гэтая функцыя фарманта звязаная. Заўважым, аднак, такая розніца можа ў значнай меры нівеліравацца, калі мы ўлічым, што перад намі не інварыянтныя лінгвістычныя адзінкі (афікс і слова), а варыянтныя, прадстаўленыя як элементы больш складаных намінатыўных адзінак (слова і словазлучэння). Фармант рэалізуе сваю намінатыўную функцыю ў складзе слова (*разобидеть*), а прыслоўе – у складзе словазлучэння (*моцна пакрыўдзіць*), дзе канкрэтызуе намінатыўнае значэнне дзеяслова, у адрозненне ад якога прыслоўе валодае больш абагульненым характарам значэння. І толькі ў спалучэнні з іншымі словамі гэтая абагульненасць практычна «раствараецца».

Рускія словы аналізуемага словаўтваральнага тыпу ў большасці выпадкаў маюць беларускі эквівалент з тым жа фармантам: рус. *разбаловать* – бел. *разбалаваць*, рус. *разволноваться* – бел. *расхвалявацца*, рус. *разрумянить* – бел. *разрумяніць*, рус. *раскормить* – бел. *раскарміць*, рус. *раскрыть* – бел. *раскрытыкаваць*.

У рэдкіх выпадках аналізуемае словаўтваральнае значэнне ў беларускай мове перадаецца іншым прэфіксам, які больш ці менш адэкватны рускаму прэфіксу (рус. *разбранить* – бел. *вылаяць*, *насварыцца*, рус. *разругать* – бел. *вылаяць*, *аблаяць*) ці не адпавядае яму (рус. *рассорить* – бел. *пасварыць*). І, нарэшце, беларускае слова можа адпавядаць не матываванаму рускаму слову данага тыпу, а яго матывавальнаму. У такім выпадку значэнне рускага прэфікса *раз-* у беларускім слове застаецца нявыражаным: рус. *разогорчить* – бел. *засмуціць*.

2. Прыметнікі з фармантам *раз-/рас-*, якія маюць значэнне вышэйшай ступені праяўлення прыметы, названай матывавальным словам.

У колькасных адносінах гэты тып уступае папярэдняму. Словаўтваральнае значэнне тыпу ў беларускай мове можа выражацца дэрывацыйным словам як састаўной часткай запаўняльніка лексічнай лакуны: рус. *распрекрасный* – бел. *вельмі прыгожы*, рус. *разудалый* – бел. *вельмі удалы*.

Рускаму словаўтваральнаму фарманту часам адпавядае такі ж беларускі фармант: рус. *разнесчастный* – бел. *разняшчасны*, рус. *разухабистый* – бел. *разухабісты*.

Сярод міжмоўных лексічных адпаведнасцей, у якіх рускаму фарманту *раз-* у беларускіх словах няма эквіваленту, у адной пары словаўтваральнае значэнне фарманта ўключаецца ў лексічнае значэнне беларускага слова (рус. *разудалый* – бел. *хвацкі*), што пацвярджаюць і даныя беларуска-рускага слоўніка (тут указана другое адценне значэння слова *разудалый*). У пары рус. *расчудесный* – бел. *чудоўны* слова *чудоўны* і без прэфікса перадае вышэйшую ступень якасці, аднак у яго ёсць дакладны эквівалент – *чудесный*. У лексічнай адпаведнасці рус. *распроклятый* – бел. *пракляты* слова *пракляты* дакладна адпавядае рускаму *проклятый*.

Да ўказанага тыпу далучаюцца і асобныя прыслоўі з тым жа словаўтваральным значэннем: рус. *распрекрасно* – бел. *вельмі прыгожа*.

3. Прыметнікі з фармантам *пре-*, якія маюць значэнне вышэйшай ступені якасці, названай матывавальным словам.

У большасці выпадкаў прыметнікам гэтага тыпу ў беларускай мове адпавядаюць лексічныя лакуны: рус. *пребогатый* – бел. *вельмі багаты*, рус. *пребольшой* – бел. *вельмі вялікі*, рус. *преважный* – бел. *вельмі важны*, рус. *превесёлый* – бел. *вельмі вясёлы*, рус. *превкусный* – бел. *вельмі смачны*. Словаўтваральнае значэнне, якое выражаецца прэфіксам *пре-*, не заўсёды можа быць фармалізавана ў беларускай мове дэрывацыйным словам *вельмі*. Прычына таму – лексічнае значэнне слова, з якім спалучаецца дэрывацыйнае слова. Так, прыметніку *предостаточный* у беларускай мове адпавядае

аналітычны намінант *зусім дастатковы*, паколькі лексічнае значэнне слова *дастатковы* прадвызначае спалучальнасць яго з прыслоўем *зусім*, а не *вельмі*.

Прэфіксальны спосаб выражэння аналізуемага словаўтваральнага значэння для беларускай мовы не характэрны. Выключэнне складае слова *прасвяты*, якое адносіцца да рэлігійна-абрадавай лексікі (рус. *пресвятой*), і слова *прамудры* (рус. *премудрый*).

Некаторыя словы перадаюць словаўтваральнае значэнне з дапамогай суфікса (рус. *преглубокий* – бел. *глыбозны*). Пры гэтым у якасці сіноніма яны могуць мець і аналітычны намінант: рус. *преблагородный* – бел. *высакароднейшы*, *вельмі высакародны*, рус. *превысокий* – бел. *вельмі высокі*, *высачэзны*, *высачэнны*, рус. *пречистый* – бел. *вельмі чысты*, *чысцюткі*. У наступным выпадку беларускія моналексемны і полілексемны намінанты адрозніваюцца адцэннямі значэнняў: рус. *предлинный* – бел. *даўжэзны*, *даўжэразны*, *даўжэнны*; *вельмі доўгі*.

Прыклады, калі словаўтваральнае значэнне рускага слова ў беларускай лексічнай адзінцы не перадаецца, – выключэнне: рус. *превозвышенный* – бел. *узвышаны*.

Не выражана аналізуемае словаўтваральнае значэнне і наступнымі беларускімі словамі, аднак яны набліжаюцца па гэтым значэнні да рускіх слоў за кошт іншых магчымасцей «павялічыць» інтэнсіўнасць праяўлення прыметы ў параўнанні са сваімі матывавальнымі: рус. *пребольшущий* – бел. *велізарны*, *вялізарны*, рус. *превеликоленный* – бел. *цудоўны*, рус. *прехорошенький* – бел. *прыгожанькі*. Няма сумнення ў тым, што дакладнымі адпаведнасцямі з’яўляюцца рус. *большущий* – бел. *велізарны*, *вялізарны*, рус. *великоленный* – бел. *цудоўны*, рус. *хорошенький* – бел. *прыгожанькі*. Прэфікс *пре-* ставіць рускія словы на больш высокую ступень інтэнсіўнасці праяўлення прыметы. Аднак гэта ўсведамляецца ў сувязі з наяўнасцю прэфікса, а не ў сувязі з заўважальнай семантычнай дабаўкай, якую ён уносіць у слова і адрознівае тым самым рускія прэфіксальныя словы ад сваіх беларускіх эквівалентаў. Калі ў велізарную кучу пяску дабавіць яшчэ тону, то заўважыць гэта, мабыць, і можна, але куча па-ранейшаму застаецца велізарнай. Бясспрэчным жа з’яўляецца той факт, што беларуская мова ў даных выпадках не валодае тымі ж словаўтваральнымі магчымасцямі, што і руская.

Значэнне прэфікса *пре-* можа быць перададзена ў беларускай мове і дзвюма марфемамі, якія выступаюць як адзіны словаўтваральны сродак: рус. *превеликий* – бел. *найвялікішы*. Аднак у якасці сінанімічнага прапануецца і спалучэнне *вельмі вялікі*.

4. Прэфіксальныя прыслоўі з тым жа словаўтваральным значэннем, што і апісаныя вышэй прыметнікі, перадаюць гэтае значэнне ў асноўным з дапамогай дэрывацыйных слоў, якія адрозніваюцца большай разнастайнасцю, чым тыя, якія спалучаюцца з прыметнікамі: рус. *прегостеприимно* – бел. *вельмі гасцінна*, рус. *предорого* – бел. *вельмі дорага*, рус. *прелюбовитно* – бел. *вельмі цікава*, рус. *превыше* – бел. *шмат вышэй*, рус. *преспокойно* – бел. *зусім (вельмі) спакойна*. У выпадку рус. *предостаточно* – бел. *хопіць*, *дастаткова*, *аж занадта* аналітычны намінант найбольш дакладна адпавядае рускаму слову.

Зрэдку словаўтваральнае значэнне рускага фарманта перадаецца афіксам: рус. *пречисто* – бел. *вельмі чыста*, *чысцютка*.

5. Нямногія дзеясловы з фармантам *пре-* абазначаюць інтэнсіўнасць, паўнату (часам празмерную) дзеяння, названага матывавальным словам.

Дзеясловам гэтага тыпу ў беларускай мове могуць адпавядаць лексічныя лакуны: рус. *превознести* – бел. *вельмі (залішне) узнесці*, *вельмі (залішне) расхваляць*, рус. *преуспеть* – бел. *дасягнуць вялікага поспеху (вялікіх поспехаў)*. У другім выпадку матывавальным да слова *преуспеть* з’яўляецца *успеть*, якое перакладаецца спалучэннем *дасягнуць поспеху*. Значэнне фарманта перадаецца дэрывацыйным словам *вялікі*. У першым прыкладзе дэрывацыйнае слова – *вельмі*.

Сярод аднаслоўных беларускіх адпаведнасцей рускім намінантам найбольш дакладнымі з’яўляюцца прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні: рус. *преувеличить* – бел. *перабольшыць*, *перавялічыць*, рус. *приуменьшить* – бел. *прыменшыць*, *пераменшыць*.

Як і іншыя тыпы, гэты таксама мае лексічныя адзінкі, словаўтваральнае

значэнне якіх не выражана ў беларускай мове: рус. *превозвышать* – бел. *узвышаць*.

6. Блізкі да разгледжаных словаўтваральных тыпаў і тып дзеясловаў з фармантам *-ива-/-ыва-*, якія маюць значэнне 'шматразова выконваць дзеянне, названае матывавальным словам', бо паняцце «шматразова» падразумявае і паняцце «інтэнсіўна».

Указанае словаўтваральнае значэнне ў беларускай мове ў асноўным выражаецца дэрывацыйнымі словамі: рус. *говаривать* – бел. *часта (не раз) гаварыць*, рус. *едать* – бел. *часта (не раз) есці*, рус. *лавливать* – бел. *лавіць шмат разоў*, рус. *сживать* – бел. *часцяком сядзецц*. Наяўнасць розных дэрывацыйных слоў у даных прыкладах тлумачыцца не асаблівацямі іх валентнасці, а, хутчэй за ўсё, суб'ектыўным фактарам. Усе яны ўзаемазамяняльныя (з улікам нязначных стылістычных адрозненняў).

Такі ж, як і ў рускай мове, сродак выражэння словаўтваральнага значэння ў беларускай мове выяўляецца ў адзінкавых выпадках: рус. *страивать* – бел. *стройваць*.

Аналізуемае словаўтваральнае значэнне характэрна для бяспрэфіксных дзеясловаў. Дабаўленне прэфікса мяняе гэта значэнне, што не заўсёды заўважаецца носьбітамі мовы. Відаць, таму і з'яўляюцца такія міжмоўныя лексічныя пары, як рус. *стаивать* – бел. *пастойваць*, рус. *паивать* – бел. *папойваць*, рус. *гуливать* – бел. *пагульваць*. Справа ў тым, што беларускія словы ўтварыліся суфіксальна-прэфіксальным спосабам. Гэта абумоўлівае наяўнасць састаўнога фарманта, які мае значэнне 'час ад часу і з невялікай інтэнсіўнасцю выконваць дзеянне, названае матывавальным дзеясловам'. На вост ступені інтэнсіўнасці праяўлення прыметы данае значэнне знаходзіцца фактычна на процілеглым полюсе ў адносінах да словаўтваральнага значэння, якое фармалізавана рускімі бяспрэфікснымі дзеясловамі (*стаивать, паивать, гуливать*), таму наўрад ці ўказаныя міжмоўныя лексічныя пары можна лічыць эквівалентнымі і прапаноўваць беларускія словы з такіх пар у якасці сінонімаў да аналітычных намінантаў, як гэта робіцца ў Руска-беларускім слоўніку, напрыклад, рус. *гуливать* – бел. *часта (не раз) гуляць, пагульваць*. Беларускі дзеяслоў дакладна адпавядае рускаму прэфіксальна-суфіксальнаму ўтварэнню (рус. *погуливать* – бел. *пагульваць*), дзе абодва словы выражаюць тоеснае словаўтваральнае значэнне.

Як бачым, у прааналізаваным макраполі асноўным сродкам выражэння словаўтваральнага значэння з'яўляецца дэрывацыйнае слова. У трэцім, чацвёртым і шостым тыпах яно з'яўляецца цэнтральным. У другім і пятым займае прыблізна роўнае становішча з астатнімі сродкамі. І толькі ў першым уступае такому ж, як і ў рускай мове, сродку выражэння словаўтваральнага значэння – прэфіксальнаму.

Сістэмы і прагматычны бакі даследавання моўных з'яў з апорай на тэорыю поля прадугледжваюць не толькі апісанне ўсіх канстытуентаў поля, але і выяўленне магчымасці іх узаемазамены. У разгледжаных выпадках дэрывацыйныя словы часта могуць замяняць афіксальныя сродкі, прычым як у беларускай, так і ў рускай мовах. Напрыклад, рус. *преглубокий* і *очень глубокий* – бел. *глыбозны* і *вельмі глыбокі*, рус. *разрؤмянить* і *очень руюмянить* – бел. *разрؤмяніць* і *вельмі руюмяніць*. У такіх выпадках у межах кожнай з моў магчыма ўзаемазамена, а ў міжмоўнай сітуацыі магчымы выбар. У выпадках жа, калі матываванаму рускаму слову ў беларускай мове адпавядае толькі аналітычны намінант, замена апошняга аднаслоўным намінантам з тым жа словаўтваральным значэннем не дапускаецца. Праўда, на ўзроўні маўлення забароны, якія ўстанаўлівае моўная сістэма, могуць парушацца. Выявіць найбольш слабыя месцы ў гэтых адносінах і магчымыя прычыны памылак дазволіць псіхалінгвістычны эксперымент і назіранні над маўленнем носьбітаў беларускай і рускай моў.

¹ Гл.: Бондарко А. В. Функциональная грамматика. Л., 1984.

² Гл.: Тарасова Е. В. Языковое поле как единица дидактической типологии. Киев, 1991. С. 6–8.

³ Гл.: Никитевич В. М. Основы номинативной деривации. Мн., 1985. С. 57. Аўтар разглядае падобныя выпадкі як вынік словаўтваральнай недастатковасці рускай мовы. Як бачым, аналагічная з'ява назіраецца і пры супастаўленні дзвюх моў.